

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 21
Spring & Summer 2022

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

A Comparative Study of the Ontological Relationship between Life and Knowledge from the View of Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin (Mulla-Sadra)

Samineh Sādāt Morshedi¹
Mahdi Monfared²
Zahra Khazaei³

Abstract

The relationship between life and knowledge in the view of Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin and the comparison between their perspectives are of importance due to the fact that the ontological connection between life and knowledge in the opinion of the two philosophers conveys their intellectual affinity. Contemplation in the view of Plotinus is a sort of general and pervasive knowledge that exists in all the stages

---

¹. Ph.D. Student in Comparative Philosophy, University of Qom, Qom, Iran, corresponding author Morshedi311311@gmail.com

². Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran M.Monfared@qom.ac.ir

³. Full Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran

Z-Khazaei@qom.ac.ir

Received: 07/11/2021

Reviewed: 01/12/2021

Revised: 10/02/2022

Accepted: 16/02/2022

of being; the idea or knowledge that is recognized as the sameness of life by Plotinus. In Sadrol-Mote'allehin's view, knowledge as well as life is not only subordinate to being but also its exact sameness. Therefore, knowledge and life have unity in existence. Believing in this existential identity of the two attributes of life and knowledge, and consequently the living and cognitive being, reduction of life into knowledge, and the common foundations of the ontological relationship between life and knowledge -sameness of their origin and end, their graded reality, their common source in nature, and the world's living and knowledgeable existence- in the view of the two above philosophers, have paved the way for a comparison between their perspectives. The result of this comparison is finding intellectual affinity and consensus between the two philosophers about the type of relationship between life and knowledge.

Keywords: Plotinus, Sadr ol-Mote'allehin, Life, Knowledge, Ontological Relationship, Sameness

Problem Statement

Philosophers have been thinking about the relationship between life and knowledge for a long time. Among the western philosophers, Plotinus as the leading figure of the Neoplatonic School, and among the leaders of Islamic philosophy, Mulla Sadara as the exponent of transcendental wisdom, have raised discussions worthy of attention in this regard. In the viewpoint of both Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin, life and knowledge are not independent from each other; but rather these two features are interrelated and interdependent. But what sort of dependence? The relationship between life and knowledge in the first look can be discussed from semantic, ontological, and epistemological perspectives but the present article does not discuss semantic and epistemological aspects either positively or negatively and just focuses on the ontological relationship between life and knowledge that can be considered in three ways: 1. unity and sameness; 2. correlation; and 3. difference.

Unity and sameness indicate the identity of life and knowledge. It means that the subject and belongings of life and knowledge are not distinct and do not have two independent existences; but rather they are in fact a single entity, whether they are semantically the same or not. In this case, life in its existence is knowledge and vice versa. If this relation is established between the two features, then the living creatures would essentially be knowledgeable and vice versa.

If we accept the form of correlation in the above association, then a question is raised on whether life is a prerequisite for knowledge or knowledge is a prerequisite for life; or whether the correlation between life and knowledge is lateral. On the other hand, in every case, it can be asked if one is the essential or sufficient condition for the substantiation of the other or its cause; if the latter is correct, the causal correlation is mentioned and a discussion is raised on whether life is the cause of knowledge or knowledge is the cause of life.

Finally, if life and knowledge are different from each other, we must accept that life and knowledge are existentially independent and there is no relationship or

dependence between them, which of course according to Plotin's and Mulla Sadra's views on life and knowledge, this option is ruled out.

And ultimately, this question is raised: Between life and knowledge, can we reduce one to another?

This research reviews the outlook of Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin on life and knowledge and also explores the ontological foundations of the relationship between them. Then, it explains the sort of the above relation from ontological aspect and compares the ideas of Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin in this regard to determine how much similar their interpretations are and to which extent we can review one of them based on another.

Method

This research, which was carried out in a comparative way, was committed to triple conditions of - the difference in the basis of the two views, finding common ground between the two views, and finally finding affinity in the final destination of the two views - a comparative research.

Findings and Results

The research results can be classified into the following categories:

1. Intellectual affinity between Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin in terms of life's definition as well as belief in the ontological foundations of the relationship between life and knowledge is quite evident. The logical world as the identical origin and end of life and knowledge, their graded reality in nature, and their existence in the whole world is among principles in which they both believe.
2. Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin both accept the ontological sameness between life and knowledge; it means that they are not independent entities in their view, but rather are substantiated in a single existence. In a better word, they are just one quality in their entity; that is to say life is ontologically knowledge and knowledge is life although they are semantically different.
3. Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin also believe in ontological sameness between a living and knowledgeable creature; in a better word, both philosophers hold that having life and knowledge is substantiated in a single creature. Therefore, we can conclude when a creature has life, he/she has knowledge and when he/she has knowledge, he/she has life as well.
4. Both Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin believe in a Reductionism outlook on the relationship between life and knowledge and think that life refers to knowledge. It indicates that in their opinion, life is more complicated than knowledge. Hence, by their perception that life refers to knowledge, they attempt to look at the truth of life through the window of knowledge and consider knowledge as an outdoor to enter the complicated realm of life.

References

- Plotinus, *The Enneads by Plotinus*, Edited by Gerson L.P; Cambridge University Press, 2018.
- Plotinus, *Collection of words of Plotinus*, Translated by M. H. Lotfi, Tehran, Khārazmi, 2010.
- Plotinus, *Theologia (Translation of Ibn Nā'emeh Hamsi from Enneads by Plotinus)*, Translated by H. Malekshāhi, Tehran, Soroush, 2017.
- Shirāzi, Mulla Sadra, *Al-Hekmah al-Mota'āliyah fī al-Asfār al-'Aqli al-Arba'ah*, Beirut, Dār Ehyā' al-Torāth al-Arabi, 1981.
- Shirāzi, Mulla Sadra, *Al-Shawāhed al-Roboubiyah fī al-Manāhej al-Soloukiyah*, Edited and Annotated by S J.Āshtiyāni, Mashhad, al-Markaz al-Jāme'i lel-Nashr, 1982.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 21
Spring & Summer 2022

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال یازدهم، شماره ۲۱
بهار و تابستان ۱۴۰۱
صفحات ۲۷-۵۶

بررسی تطبیقی رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت در دیدگاه افلوطین و صدر المتألهین

ثمینه سادات مرشدی^۱
مهدی منفرد^۲
زهرا خزاعی^۳

چکیده

رابطه حیات و شناخت در دیدگاه افلوطین و صدر المتألهین و تطبیق این دو دیدگاه از آن جهت دارای اهمیت است که پیوند هستی‌شناختی حیات (life) و شناخت (knowledge) در نگاه دو فیلسوف حکایت از قرابت فکری آنها دارد. «نظر» (Contemplation) در نگاه افلوطین نوعی شناخت عام و فراگیر است که تمام مراتب هستی، آن را واجدند. اندیشه یا شناختی که افلوطین آن را عین حیات و

Morshedi311311@gmail.com

M.Monfared@qom.ac.ir

Z-Khazaei@qom.ac.ir

^۱. دانشجوی دکتری فلسفه تطبیقی دانشگاه قم، نویسنده مسئول

^۲. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه قم

^۳. استاد تمام گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه قم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۶

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۹/۱۰

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۷

زندگی می‌داند. در دیدگاه ملاصدرا نیز هم علم و ادراک (شناخت) و هم حیات، تابع وجود، بلکه عین وجود است. از این روست که علم و حیات در وجود، وحدت دارند. باور به عینیت وجودی دو صفت حیات و شناخت و بالتبع موجود حیاتمند و شناختمند، اعتقاد به تحویل حیات به شناخت و اشتراک مبانی رابطه هستی‌شناسانه میان حیات و شناخت - همانندی مبدأ و غایت حیات و شناخت، مشکک بودن حقیقت حیات و شناخت، عامل مشترک حیات و شناخت در طبیعت و حیاتمندی و شناختمندی عالم - در نگاه دو فیلسوف، زمینه را برای تطبیق دو دیدگاه فراهم آورده است. تطبیقی که نتیجه آن، یافتن قرابت‌های فکری دو فیلسوف درباره نوع رابطه حیات و شناخت است.

کلمات کلیدی: افلوپین، صدرالمتألهین، حیات، شناخت، رابطه هستی‌شناسانه، عینیت.

طرح مسئله

از دیرباز فلاسفه درباره رابطه حیات و شناخت به تحقیق و تدبیر پرداخته‌اند. در میان فلاسفه غربی، افلوپین به عنوان چهره شاخص مکتب نوافلاطونی و از میان زعمای فلسفه اسلامی، ملاصدرا به عنوان بیانگذار حکمت متعالیه در این باره مباحثی درخور توجه مطرح کرده‌اند. هم در دیدگاه افلوپین و هم در نگاه ملاصدرا حیات و شناخت، مستقل از یکدیگر نیستند، بلکه در نگاه ایشان این دو صفت به هم مرتبط و وابسته‌اند. اما چه نوع وابستگی؟ نسبت بین حیات و شناخت در نگاه اولیه در قالب سه نوع رابطه معناشناختی، وجودشناختی و معرفت‌شناختی قابل طرح است که مقاله حاضر نفیاً یا اثباتاً از وجوه معناشناختی و معرفت‌شناختی بحث نمی‌کند و صرفاً بر رابطه هستی‌شناسانه بین حیات و شناخت تمرکز دارد. رابطه هستی‌شناسانه را به چند صورت می‌توان تصور کرد. ۱- رابطه وحدت و عینیت. ۲- تلازم و ۳- تمایز.

رابطه وحدت و عینیت، ناظر به اینهمانی حیات و شناخت است. بدین معنا که متعلق حیات و شناخت متمایز نیستند و دو وجود مستقل ندارند. به عبارت بهتر حیات و شناخت به لحاظ وجودی یک صفت بیشتر نیستند؛ فارغ از اینکه به لحاظ معنایی یکی باشند یا خیر. در این صورت، حیات به لحاظ وجودی همان شناخت است و بالعکس. اگر این رابطه بین این دو صفت برقرار باشد طبیعتاً موجودات حیاتمند، شناختمند خواهند بود و بالعکس.

اگر رابطه را به صورت تلازم بپذیریم جای این پرسش است که آیا حیات لازمه شناخت است یا شناخت لازمه حیات؟ و یا اینکه رابطه تلازم میان حیات و شناخت طرفینی است. از سوی دیگر می‌توان پرسید آیا در هر حالت یکی شرط لازم یا کافی برای تحقق دیگری است یا اینکه علت برای دیگری است؛ که در این صورت، رابطه تلازم علی مطرح می‌شود و بحث از اینکه آیا حیات علت شناخت است یا شناخت علت حیات؟ نهایتاً اگر رابطه میان حیات و شناخت، تمایز باشد باید بپذیریم که حیات و شناخت به لحاظ وجودی مستقل‌اند و هیچ‌گونه ارتباطی میان آنها وجود ندارد. و بالاخره این سؤال مطرح می‌شود که از میان حیات و شناخت آیا می‌توان یکی را به دیگری تحویل برد؟

در این پژوهش ضمن بررسی نگاه افلوپین و صدرالمتألهین درباره حیات و شناخت، ارکان هستی‌شناختی این رابطه احصا شده و در ادامه نوع رابطه حیات و شناخت از حیث هستی‌شناختی، تبیین و دیدگاه افلوپین و صدرالمتألهین در این باره مقایسه و تطبیق شده تا مشخص شود تفسیرهای ایشان چه میزان به هم نزدیک است و تا چه حد می‌توان یکی را بر اساس دیگری بازخوانی کرد.

گفتنی است که در بخش مربوط به افلوپین، واژه‌های نظر (Contemplation) و اندیشه (Intellection) مرداف هستند و به همین دلیل، وی حیات را گاهی به نظر و گاهی به اندیشه پیوند می‌زند و در بخش مربوط به ملاصدرا نیز واژه‌های «علم» و «ادراک» مترادف هستند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۲۹۲). با این توضیح ما واژه «شناخت» را در عنوان مقاله و به تناسب موقعیت در متن مقاله به جای این چهار واژه به کار گرفته‌ایم.

پیشینه پژوهش

در باب رابطه حیات و شناخت تا آنجا که در سایت‌های مرتبط با مقاله‌نگاری جستجو شد تاکنون هیچ مقاله مستقلی به رشته تحریر درنیامده است. البته در میان کتاب‌هایی که درباره افکار افلوپین تألیف شده می‌توان از دو کتاب نام برد که در آنها اجمالاً و در خلال مباحث دیگر به چگونگی رابطه حیات و شناخت اشاره شده است؛ کتاب «Plotinus on intellect» نوشته Emilsson و کتاب دیگری با عنوان «plotinus» نوشته Gerson

که اولی توسط دانشگاه آکسفورد و دومی توسط انتشارات راتلج منتشر شده است. بنابراین می‌توان به جرأت ادعا کرد این اولین مقاله پژوهشی است که مستقلاً درباره رابطه حیات و شناخت نگاشته می‌شود. در واقع وجه امتیاز جستار حاضر نسبت به پژوهش‌های پیشین این است که در تحقیقات گذشته، صرفاً به مسئله حیات و چیستی آن از ابعاد گوناگون - بدون ارتباط آن با مؤلفه‌های دیگر - پرداخته شده است؛ ولی در مقاله حاضر مسئله حیات در رابطه با مسئله شناخت و آن هم به صورت تطبیقی - میان دیدگاه افلوپین و صدرالمتألهین - مورد تحلیل قرار گرفته است. به طور کلی مباحث نوآورانه مقاله را می‌توان در سه محور گنجانند: ۱- احصای ارکان رابطه هستی‌شناسانه میان حیات و شناخت در نگاه افلوپین و صدرالمتألهین. ۲- تعیین نوع رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت در دیدگاه دو فیلسوف. ۳- تطبیق نظرات افلوپین و صدرالمتألهین درباره رابطه حیات و شناخت.

۱- حیات و شناخت در دیدگاه افلوپین

افلوپین نظام فلسفی خود را بر پایه سه اقلوم پی‌ریزی می‌کند. احد، عقل و نفس (Plotinus, 2018, p 549). اقلوم در سنت یونانی همان جوهر است که دلالت به امری دارد که در صیوروت امور، قائم به ذات باقی می‌ماند (مجتهدی، ۲۰۱۵، ص ۱۱۰). اقلانیم یا مبادی واجد خصوصیتی هستند که اشیای دیگر بر اساس آنها تبیین می‌شوند (Emilsson, 1994, V2, p 365).

احد به عنوان اولین اقلوم، فراتر از هستی، حیات و شناخت و البته مصدر همه چیز از جمله حیات و شناخت است (افلوپین، ۲۰۱۰، ص ۴۵۰-۴۵۱، صص ۶۸۱ و ۷۱۸). احد، علت همه چیز است ولی در عین حال هیچکدام از چیزها نیست؛ همانند نور سفید که همه رنگ‌ها از آن برمی‌آید و خود هیچیک از رنگ‌ها نیست (Gerson, Stanford, Encyclopedia of Philosophy, 2003).

گفتنی است که فراتر از هستی بودن احد به معنای وجود نداشتن احد نیست، بلکه بدین معنی است که وجود احد با وجود سایر موجودات متفاوت است. زیرا احد از هر حیث نامتناهی است (پورجوادی، ۱۹۹۹، ص ۲۰) و به همین دلیل از فرط غنا، فیضان می‌کند و اقلوم عقل صادر می‌شود. با صدور اقلوم عقل که اقلوم وجود و شناسایی است حیات نیز

متولد می‌شود. بنابراین در نگاه افلوپتین حیات و شناخت همزاد یکدیگرند. افلوپتین معتقد است که عقل با نظر به احد و تقلید از احد، فیضان می‌کند و بدین ترتیب اقنوم سوم یعنی نفس صادر می‌شود. نفس نیز با نظر به عقل، لبریز شده و طبیعت از او صادر می‌شود (Plotinus, 2018, p 74, 549). مرتبه پایین‌تر از طبیعت، ماده است که به عقیده یاسپرس ماده افلوپتینی، قوه محض و در حکم نباشنده است (یاسپرس، ۱۹۸۴، ص ۲۵). نفس به عنوان واسطه میان عالم معقول و عالم محسوس با نظر به مبدأ خود، کمالات را از عقل دریافت و در طبیعت و تا پست‌ترین مرتبه آن سرپان می‌دهد (افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۶۸۱-۶۸۲). اما مقصود افلوپتین از «نظر» (Contemplation) - که با اقنوم عقل آغاز می‌شود - چیست؟ Contemplation که در فلسفه افلوپتین، معادل اندیشه (Intellection) به کار رفته است به نظر می‌آید که نوعی شناخت (Knowledge) عام است که همه انواع شناخت، اعم از Understanding و Perception و Wisdom و Reason و... ذیل آن می‌گنجد. «نظر، مشاهده هستی است؛ نیرویی [شناختی] است که همانند ریسمانی میان موجودات، پیوندی عقلانی برقرار می‌کند» (Moore, 2001). نوعی شناخت فراگیر که از عقل تا جماد آن را واجد است. در مورد عقل، افلوپتین اساساً حیات عقل را «نظر» - نظاره احد - می‌داند (Plotinus, 2018, p 821). وی درباره مراتب پایین‌تر از عقل نیز چنین می‌گوید:

اگر پیش از آنکه موضوع را به جد بررسی کنیم بر سبیل مزاح بگوییم که همه چیز طالب نظر است و نظاره کردن غایت آمال هر چیزی است؛ نه تنها موجودات صاحب عقل بلکه همچنین موجوداتی که فاقد عقل‌اند؛ حتی گیاهان و زمینی که آنها را پرورش می‌دهد جمله بر حسب قابلیت خود صاحب نظر می‌شوند. اگر چه موجودات مختلف به طرق گوناگون نظاره می‌کنند. برخی حقیقت و برخی شیخ و سایه‌ای از آن را نظاره می‌کنند؛ آیا کسی هست که به این سخن به ظاهر نامعقول گوش فرا دهد؟ (Ibid, p 356؛ پورجوادی، ۱۹۹۹، ص ۵۰)

هر چند افلوپتین به تعریف نظر، تصریح نمی‌کند ولی در برخی مواضع، لوازم و نتایج نظر و نظاره را بیان می‌کند. مثلاً در مورد طبیعت، معتقد است که عمل سازندگی و آفرینندگی طبیعت، نتیجه نظر محض و آنچه در طبیعت پدید می‌آید حاصل نظر طبیعت است. در واقع، نظر طبیعت، باعث ایجاد است. در این بیان افلوپتین عمل سازندگی و آفرینش طبیعت را نه خود نظر بلکه نتیجه نظر می‌داند؛ به بیان دیگر نظر را علت آفرینش و ایجاد می‌داند (افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۰). به اعتقاد یاسپرس، نظر و نگرستن به معنای دوست

داشتن است. یاسپرس با نگاهی عمیق‌تر به مسئله می‌گوید: «آفرینش، یعنی عمل نگرستن (نظر)، اشتیاقی است به پدیدآوردن اشکال فراوان و تحقق بخشیدن به جهان. هر پدیدآورده‌شده‌ای، پدیدآورنده خود را دوست دارد و آرزوی بازگشت به آن را دارد» (یاسپرس، ۱۹۸۴، ص ۲۳). در واقع یاسپرس نظر را شوق به آفرینندگی در عالم می‌داند. عشق و شوقی که در هر مخلوقی نسبت به خالق خود وجود دارد. این بیان یاسپرس در حقیقت استنباطی عرفانی از واژه نظر است. اما به نظر می‌رسد که «نظر» نه عشق به ایجاد-چنان‌که یاسپرس می‌گوید- بلکه شناختی است که مقدمه عشق به ایجاد است. بنابراین می‌توان گفت که نظر (شناخت)، علت عشق به ایجاد و عشق به ایجاد، علت ایجاد است.

این بیان را می‌توان در قالب نموداری نشان داد:

شناخت ← عشق و شوق برای ایجاد و آفرینش ← ایجاد و آفرینش

حال با توجه به معنای نظر (شناخت) در فلسفه افلوپتین و اینکه حیات و شناخت مستقل از یکدیگر نیستند لزوم بررسی نوع رابطه میان آن دو احساس می‌شود. اما در نگاه افلوپتین حیات چیست؟ افلوپتین در آثار خود تعریف منقحی از حیات ارائه نکرده است. وی در پاسخ به پرسش از چیستی حیات به اصلی در ورای محسوسات اشاره می‌کند و می‌گوید: هر چند حیات در این جهان دیده و تجربه می‌شود اما اصل و منبعش در جهان معقول است. اگر بخواهم دریابم که حیات چیست باید به آن جهان صعود کنم. حیات کامل و حقیقی در عالم معقول است. حیات‌های دیگر ناقص‌اند. حیات کامل، حیات عقل است و این حیات، اندیشه است. همچنان‌که اندیشه‌ای تاریک‌تر از اندیشه دیگر است حیات در مراتب پایین‌تر نیز حیات تاریک‌تری است. ولی حیات با عقل نخستین یکی است. پس نخستین حیات، اندیشه نخستین است و دومین حیات، اندیشه دوم و حیات واپسین، اندیشه واپسین (Plotinus, 2018, p 363-364؛ افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۷؛ یاسپرس، ۱۹۸۴، ص ۷۷-۷۸).

از این سخن افلوپتین، چند نکته بدست می‌آید. اولاً اینکه حیات حقیقی، مربوط به جهان معقول است و جهان محسوس، سایه‌ای از حیات حقیقی را واجد است و این سخن تأثیر و صبغه افلاطونی در کلام افلوپتین را نمایان می‌سازد. ثانیاً در این عبارت به صراحت حیات

را به اندیشه پیوند می‌زند که این رابطه و پیوند-با توجه به تولد توأمان حیات و شناخت با اقوم وجود (عقل)- بدون شک، رابطه‌ای هستی‌شناختی است. ثالثاً حیات را حقیقتی مشکک می‌داند و رابعاً معتقد است میان مراتب حیات و مراتب اندیشه، تناظر یک به یک برقرار است.

با بیان نکات فوق به تبیین رابطه هستی‌شناسانه میان حیات و شناخت خواهیم پرداخت. اما قبل از آن به بررسی ارکان این رابطه می‌پردازیم.

۲-۱- ارکان رابطه حیات و شناخت در دیدگاه افلوطین

در دیدگاه افلوطین رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت بر ارکانی مبتنی است که عبارت است از:

۲-۱- یکسان بودن مبدأ و غایت حیات و شناخت

با صدور اقوم عقل از احد، حیات و شناخت نیز آغاز می‌شود؛ زیرا احد به عنوان اقوم نخست، برتر از حیات و شناخت و منبع صدور آنها است. بنابراین وجود گرفتن حیات و شناخت به صورت توأمان و در آن واحد و با مبدأ واحد-یعنی عقل-است. همچنین حیات و شناخت به غایت واحدی میل می‌کنند که همان عقل است. زیرا در نگاه افلوطین هدف حیات، نیل به کمال و سعادت است و عقل در مابعدالطبیعه افلوطین مظهر تام کمال است؛ از این رو غایت حیات، رسیدن به کمالات موجود در عقل است (افلوطین، ۲۰۱۰، ص ۸۱-۸۵، صص ۶۸۱ و ۶۹۳). از سوی دیگر غایت شناخت نیز رسیدن به مرتبه‌ای است که شناسنده (ناظر) و شناخته شده (منظور) یکی گردد و این امر نیز در عقل محقق می‌شود (همان، ص ۴۴۶). غایت عقل نیز که خود، برآمده از احد است نظر به احد است (همان، ص ۳۳). بنابراین مبدأالمبادی و غایت‌الغایات حیات و شناخت یکسان و همانا نظر به احد و شهود احد است (رحمانی، ۲۰۱۱، ص ۹۶). همانندی مبدأ و غایت حیات و شناخت از مهمترین دلایل بر پیوند عمیق هستی‌شناختی میان آنها است.

۲-۲- مشکک بودن حیات و شناخت و تناسب مراتب آنها

افلوپتین در مواضع متعددی از آثارش به مشکک بودن حقیقت حیات و شناخت اذعان می‌کند (افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۸۴-۸۵). از جمله در کتاب *اثولوجیا* که نه تنها به ذومراتب بودن حیات و شناخت بلکه به تناظر مراتب حیات و شناخت نیز اشاره دارد.

گوناگون بودن زندگی (حیات) و خردها، پدیدآمده گوناگونی حرکات زندگی و خرد است؛ از این رو جانداران و خردها گوناگون گشتند و برخی از آنها... بزرگوارتر از برخی دیگر خواهند بود... زنده بودن و خرد داشتن در برخی حقیقت‌ها پیداتر و آشکارتر است و در برخی دیگر پنهان‌تر و ناپیداتر خواهد بود. همانا گوئیم زنده بودن در برخی از آنها تابنده‌تر... از برخی دیگر است و بیان گوناگونی آن حقیقت‌ها در تابندگی خرد بدان سبب است که برخی از خردها به خردهای نخست نزدیک‌ترند (همو، ۲۰۱۷، ص ۳۲۱).

در عبارت فوق آشکارا به تناسب مراتب حیات و شناخت تصریح شده است. به اعتقاد افلوپتین، عقل دارای والاترین مرتبه حیات و شناخت است و دیگر مراتب هستی به نسبت قرب و بُعدی که با عقل دارند در مرتبه حیات و شناخت، اختلاف پیدا می‌کنند، یعنی هرچه به عقل نزدیک‌تر باشند از حیات و شناخت قوی‌تری برخوردارند و هرچه از عقل دورتر باشند، بهره کمتری از حیات و شناخت می‌برند؛ بدین معنا که جایگاه وجودی هر موجودی نسبت به عقل، تعیین‌کننده مرتبه حیات و شناخت اوست. بنابراین تشکیک مراتب وجودی حیات و شناخت و تناظر مراتب این دو حقیقت، بیانگر ارتباط وجودشناختی میان آنهاست.

۲-۳- مشترک بودن عامل حیات و شناخت در طبیعت

در دیدگاه افلوپتین نفس به عنوان واسطه میان اقلوم عقل و طبیعت، کمالات عالم معقول را دریافت و به عالم محسوس منتقل می‌کند. از جمله این کمالات، حیات و شناخت است که به وساطت نفس از عقل به طبیعت می‌رسد. در نظام فلسفی افلوپتین نفس دو صفت متمایز دارد. آن هنگام که در جایگاه اصلی خود یعنی عالم معقول قرار دارد غیر قابل تقسیم و آنگاه که جسم را همراهی می‌کند [به تبع جسم] به ناچار، تقسیم می‌شود. از این لحاظ می‌توان گفت که نفس هم واحد است و هم کثیر (افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۵۰-۵۱؛ مجتهدی، ۲۰۱۵، ص ۱۱۹) و همین ویژگی، سبب تعیین نفوس جزئی کثیر می‌شود. در مقام مثال

می‌توان نفس کلی را به خورشید تشبیه کرد که نور آن به خانه‌های مختلف می‌تابد و نور خورشید به تبع تعدد خانه‌ها متعدد می‌شود (افلوپین، ۲۰۱۰، ص ۴۸۶). نفس به سبب این ویژگی منحصر به فرد، حیات و شناخت را در همه طبیعت، منتشر می‌کند. یکسان بودن عامل وجودی حیات و شناخت در طبیعت، نشانگر رابطه وثیق هستی‌شناختی میان حیات و شناخت است.

۲-۴- حیاتمندی و شناختمندی عالم

در نظام فلسفی افلوپین حیاتمندی و شناختمندی عالم معقول به عنوان اصل مسلم، فرض شده و نیازی به اثبات ندارد. زیرا به اعتقاد افلوپین اصل حیات و شناخت، مربوط به عالم معقول است و از آنجا به سوی عالم محسوس سرازیر می‌شود (همان، ص ۸۵). اما برای اثبات حیاتمندی و شناختمندی عالم محسوس باید گفت که با توجه به امتداد نیروی نفس تا پست‌ترین مرتبه عالم محسوس، کمالات نفس از جمله حیات و شناخت نیز تا پایین‌ترین مرتبه کشیده شده (همان، ص ۶۸۲) در نتیجه کل عالم، صاحب حیات و شناخت می‌شود.

دلیل دیگری که در فلسفه افلوپین بر اثبات حیاتمندی و شناختمندی عالم وجود دارد سمپاتی (sympathy) میان اجزای کیهان است. اما سمپاتی در فلسفه افلوپین به چه معناست و چه مکانیسمی دارد؟ به اعتقاد افلوپین میان اجزای کیهان، نوعی هماهنگی و پیوستگی وجود دارد که این هماهنگی بی‌گمان حاکی از ارتباط نفوس جزئی با هم است. افلوپین این ارتباط را سمپاتی یا اشتراک در احساس می‌نامد. مکانیسم سمپاتی به این صورت است که شناخت از طریق ارتباط نفوس جزئی با نفس کلی حاصل می‌شود (همان، ۲۰۱۰، ص ۵۶۷-۵۶۶، صص ۴۹۰ و ۵۷۸). یعنی نفس کلی، مانند یک عامل مرکزی است که با همه نفوس در ارتباط است و یافته‌های هر نفسی را با نفوس دیگر به اشتراک می‌گذارد. «سمپاتی میان پدیده‌ها حاکی از وحدت آگاهی است که این وحدت آگاهی نیز ناشی از وحدت نفس است» (Hutchinson, 2012) و چون نفس واحدی حاکم بر طبیعت است و نفس هم عامل حیات و هم عامل شناخت در طبیعت است؛ بنابراین همه پدیده‌ها حیاتمند و شناختمند خواهند بود.

همچنین حیات‌مندی و شناخت‌مندی عالم را- با توجه به اینکه افلوپتین، طبیعت را در آن واحد، هم نظر و هم منظور می‌داند (Plotinus, 2018, p 358؛ افلوپتین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۰)- این چنین نیز اثبات کرده‌اند.

نظر (شناخت) طبیعت، ناشی از نظر نفس است. چون نفس، صاحب نظر است و منظور (متعلق شناخت) او نیز طبیعت است. پس طبیعت نیز باید خود ناظر (فاعل شناسا) باشد. از پرتو این نظر در نظر است که تمامی عالم را نظر فرا می‌گیرد و چون نظر، حیات است پس کل عالم زنده است (پورجوادی، ۱۹۹۹، ص ۵۱).

۳- رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت در دیدگاه افلوپتین

اکنون با توجه به ارکان رابطه هستی‌شناختی حیات و شناخت باید به چند مسئله اساسی پیرامون رابطه حیات و شناخت بپردازیم. اولاً اینکه این رابطه چگونه رابطه‌ای است؟ رابطه ۱- وحدت و عینیت یا ۲- تلازم و یا ۳- تمایز؟ کدامیک از این روابط سه‌گانه بیانگر نوع پیوند و وابستگی میان حیات و شناخت است؟ سؤال دوم اینکه آیا این رابطه میان دو صفت حیات و شناخت برقرار است یا میان دو موجود حیات‌مند و شناخت‌مند؟ و سؤال سوم اینکه آیا می‌توان یکی از دو مؤلفه حیات و شناخت را به دیگری تحویل برد؟ در پاسخ به سؤال اول باید گفت در مابعدالطبیعه افلوپتین میان حیات و شناخت از حیث هستی‌شناختی رابطه وحدت و عینیت برقرار است. زیرا حیات و شناخت، هر دو با اقنوم عقل که اقنوم وجود است متولد می‌شوند و در واقع همزاد یکدیگرند. بنابراین در نگاه افلوپتین به لحاظ وجودی اینهمان‌اند؛ بدین معنا که حیات و شناخت دو وجود مستقل ندارند، بلکه در وجود واحدی محقق می‌شوند. افلوپتین به اینهمانی وجودی حیات و شناخت در مواضع متعددی از کتاب اثنا‌دها اشاره کرده است. مثلاً در رساله هشتم از اثنا‌دها سوم در این باره می‌گوید:

هر زندگی، اندیشیدن است. مردمان ممکن است از انواع مختلف زندگی سخن بگویند ولی فرق میان انواع اندیشیدن را در نمی‌یابند، بلکه بعضی را اندیشیدن می‌نامند و بعضی را اصلاً اندیشیدن نمی‌دانند... ولی ما باید به این نکته توجه دهیم که بررسی‌ها ثابت می‌کند که هر موجودی نتیجه نظر (شناخت) است. اگر حقیقی‌ترین زندگی... حقیقی‌ترین نوع اندیشیدن است؛ پس حقیقی‌ترین

اندیشیدن، زنده است و نظر و منظور در این سطح زنده‌اند و هر دو با هم یکی است (Plotinus, 2018, p 363-364؛ افلوپین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۷).

در این عبارت، افلوپین زندگی را اندیشیدن و اندیشیدن را زنده می‌داند و با این بیان به اینهمانی حیات و شناخت تصریح می‌کند. گرسون در کتاب خود به نام «فلوپین» می‌گوید: «در فلسفه افلوپین، حیات، عملاً با فعالیت عقل اینهمان است و فعل عقل چیزی جز فعالیت شناختی نیست. زیرا عقل، آرخبه فعالیت شناختی همه صوری است که به میزان متفاوت از عقل بهره‌مندند» (Gerson, 1994, p 48-52). از این رو حیات، منطقی با شناخت، اینهمان است.

همچنین از سخن افلوپین که نظر (شناخت) و منظور (شناخته شده) را زنده و اینهمان می‌داند می‌توان به پاسخ پرسش دوم نیز رسید و آن اینکه رابطه عینیت نه تنها میان حیات و شناخت به لحاظ وجودی برقرار است، بلکه موجود حیاتمند و موجود شناختمند نیز واحدند. زیرا افلوپین از سویی معتقد به اینهمانی اندیشه و شیء مورد اندیشه و از سوی دیگر معتقد به اینهمانی اندیشه و اندیشنده است که این دو مقدمه اینهمانی اندیشنده و شیء مورد اندیشه را نتیجه می‌دهد و چون حیات و اندیشه از شیء مورد اندیشه، جدایی‌ناپذیر است (Emilsson, 2007, p 148) بنابراین حیاتمندی و شناختمندی در موجود واحدی محقق می‌شود؛ بدین معنی که از حیاتمندی وجودی، شناختمندی آن نتیجه می‌شود و بالعکس.

در پاسخ به پرسش سوم باید گفت که پاسخ این پرسش - با توجه به رابطه عینیت میان این دو مؤلفه - در دیدگاه افلوپین، مثبت است. زیرا وی در مواضع متعددی از آثارش حیات را به اندیشه و شناخت فروکاسته است. به عنوان مثال در انثاد سوم حیات را ابتدائاً به اندیشه فروکاسته و سپس حیات را به اندیشیدن نباتی، اندیشیدن حسی و اندیشیدن روحی تقسیم کرده و ارجاع می‌دهد (Plotinus, 2018, p 363؛ افلوپین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۶-۴۴۷).

دیدگاه تحویل‌گرایانه افلوپین و ارجاع حیات به شناخت ما را بدین نکته رهنمون می‌سازد که اگر چه حیات و شناخت، و حیاتمند و شناختمند به لحاظ وجودی اینهمان‌اند، ولی شناخت، بروز و ظهور حیات و آشکارترین نمود حیات در موجودات است. لذا حقیقت

پیچیده حیات را به حقیقتی فرومی‌کاهد که به لحاظ ادراکی برای جویندگان حقیقت، سهل‌الوصول‌تر باشد.

۴- حیات و شناخت در دیدگاه صدر المتألهین

در دیدگاه ملاصدرا حیات و علم (شناخت) از صفات کمالی وجود و تابع وجود است. ملاصدرا درباره حقیقت حیات چنین می‌گوید: «و أعلم أن حياة كل حي إنما هي نحو وجوده» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۴۱۷). «حیات هر موجود زنده‌ای نحوه وجود اوست» وی با این سخن نه تنها حیات را به وجود پیوند می‌زند، بلکه حیات را نحوه وجود و عین وجود می‌داند. این بیان ملاصدرا ناظر به نگاهی عرفانی به حقیقت حیات است که در این نگاه حیات را در همه چیز ساری می‌داند؛ «الحياة سارية في جميع الموجودات» (همو، ۱۹۸۲، ص ۱۴۷) و اما از بُعد فلسفی، ملاصدرا حیات را به ادراک (شناخت) و فعل تعریف می‌کند. «الحياة التي تكون عندنا في هذا العالم تتم بإدراك و فعل» (همو، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۴۱۳؛ ۱۹۷۵، ص ۱۴۳). در تعریف حیات از دو مؤلفه ادراک (علم) و فعل (قدرت) استفاده شده که به نظر می‌رسد مؤلفه ادراک در این تعریف، نقش محوری دارد. زیرا مؤلفه فعل، اگر نگوییم همواره ولی در اکثر موارد به نوعی علم و ادراک، منوط و مسبوق است. به این دلیل است که بررسی رابطه حیات و علم (شناخت) اهمیت می‌یابد.

اما باید دید که علم در نظر ملاصدرا چگونه حقیقتی است؟ در نگاه ملاصدرا علم نیز مانند وجود از دو وجه قابل بررسی است؛ یکی از حیث حقیقت و دیگری از حیث مفهوم. ملاصدرا حقیقت علم را از جمله حقایقی می‌داند که آئیتش عین ماهیتش است. از این رو چنین حقایقی قابل تعریف نیستند؛ نه به حد و نه به رسم. زیرا هیچ چیز شناساتر از علم نیست. چون هر چیزی به واسطه علم آشکار می‌شود، پس چگونه می‌توان علم را به چیزی غیر از علم آشکار (تعریف) کرد؟! (همو، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۲۷۸) به عقیده ملاصدرا، علم امری سلبی-مانند مجرد از ماده- و بلکه اضافی-اضافه بین عالم و معلوم- هم نیست، بلکه وجودی است و هر وجودی هم نیست، بلکه وجود بالفعل است نه بالقوه و نه هر وجود بالفعلی، بلکه وجودی خالص و غیر آمیخته با عدم و به مقدار خالص بودنش از آمیختگی با عدم، علم بودنش شدت دارد (همان، ج ۳، ص ۲۹۷). به اعتقاد وی علم، گونه‌ای از وجود، بلکه عین

وجود است. از این‌رو میزان علم، میزان وجود است (همان، ج ۶، ص ۱۶۳). پس علم نیز مانند حیات، امری وجودی است.

اکنون با توجه به آنچه بیان شد می‌توان به پیوند وثیق هستی‌شناختی میان حیات و شناخت در نگاه ملاصدرا اذعان کرد. اما باید دید که این رابطه بر چه ارکانی استوار است و چه گزاره‌هایی وجود این رابطه را تأیید می‌کند؟

۵-۱- ارکان رابطه حیات و شناخت در دیدگاه صدر المتألهین

در دیدگاه ملاصدرا رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت بر ارکانی مبتنی است که عبارت است از:

۵-۱-۱- یکسان بودن مبدأ و غایت حیات و شناخت

در نگاه ملاصدرا مبدأ همه امور از جمله حیات و شناخت، حق تعالی است. زیرا در نظر وی تنها حق تعالی به واسطه دور بودن از ترکیب، بسیط حقیقی است و از این رو سزاوارترین مصداق برای اسم حی است و اوست که زنده کننده موجودات و بخشنده وجود و کمال وجود مانند علم و قدرت به هر صاحب وجود و علم و قدرتی است (همان، ج ۶، ص ۴۱۳). همچنین در دیدگاه ملاصدرا غایت همه امور از جمله حیات و شناخت، رجعت به حق تعالی است. زیرا از سویی خداوند برای هر موجودی کمالی را مقرر کرده و عشق و شوق برای حرکت به سوی کمال را در نهاد او به ودیعت گذاشته است و از سوی دیگر کمال مطلق، چیزی جز حق تعالی نیست (همان، ج ۷، ص ۱۴۸-۱۵۱). بنابراین نه تنها مبدأ المبادی بلکه غایت‌الغایات حیات و شناخت، چیزی جز حق تعالی نیست.

۵-۱-۲- مشکک بودن حیات و شناخت و تناسب مراتب آنها

به اعتقاد ملاصدرا حیات، حقیقتی است واحد و در عین حال ذومراتب. زیرا حیات از صفات کمالی وجود است و چون وجود، مشکک است حیات نیز مشکک خواهد بود و متناسب با هر درجه‌ای از وجود، درجه‌ای از حیات همراه است. با توجه به اینکه ملاصدرا حیات را نحوه وجود هر موجود زنده می‌داند می‌توان نتیجه گرفت که در نگاه وی مراتب وجود و مراتب حیات متناظرند؛ بدین معنی که شدت و ضعف حیات، متناسب با شدت و ضعف

وجود است؛ یعنی هر چه مرتبه وجودی یک موجود، برتر و کامل‌تر باشد حیات آن قوی‌تر و هر چه مرتبه وجودی پست‌تر باشد حیات ضعیف‌تری را داراست. همچنین است مراتب علم (شناخت). زیرا در نگاه ملاصدرا علم نیز از صفات کمالی وجود، بلکه خود وجود است. وی در *مفاتیح‌الغیب* در این باره چنین آورده است: «علم همان گونه که دانستی وجود است؛ پس آنچه وجود او فعلیت دارد علم او هم فعلیت دارد و آنچه وجودش در مرتبه قوه است علم او نیز در مرتبه قوه است» (همو، ۱۹۸۴، ص ۱۱۰). از این رو علم نیز مانند وجود، مشکک است و شدت و ضعف مراتب آن، تابع شدت و ضعف مراتب وجود است. در نتیجه مراتب حیات و علم نیز با یکدیگر متناسب و متناظر خواهد بود؛ چنانکه ملاصدرا به آن تصریح دارد: «الادراک و الفعل تابعان للوجود بل هما عين الوجود فكل ما وجوده أقوى و أشرف فإدراکه أتم و فعله أحکم فحیاته أشرف» (همان، ص ۲۷۱). «ادراک و فعل هر دو تابع وجودند، بلکه عین وجودند. پس هر چه که وجودش برتر و قویتر، ادراکش تمام‌تر و فعلش محکم‌تر بوده، در نتیجه حیات او برتر است.»

۵-۳- مشترک بودن عامل حیات و شناخت در طبیعت

به اعتقاد ملاصدرا عامل مشترک حیات و شناخت در طبیعت چیزی جز نفس نیست. وی در *شواهد‌الربوبیه* به نقل از رساله *تیمائوس افلاطون*، رهسپاری نفس به این عالم را به اراده حق تعالی می‌داند تا به وسیله آن (نفس)، عالم نیز دارای حیات و عقل و شعور گردد (همو، ۱۹۸۲، ص ۲۲۰؛ همو، ۲۰۱۳، ص ۳۲۷). بنابراین عامل حیات یعنی نفس (روح)، همان عامل شناخت است. نفس بعد از تعلق به آبدان و تعیین نفوس جزئیه، حیات و شناخت را به موجودات زمینی می‌بخشد. از این رو حیات و شناخت هر دو ارمغان نفس به این عالم است و به تعبیر بهتر، نفس با بخشیدن حیات به موجودات، آنها را صاحب ادراک می‌کند.

۵-۴- حیاطمندی و شناختمندی عالم

در نگاه ملاصدرا حیات در عالم مجردات-که شامل واجب‌الوجود، عقول و نفوس فلکی می‌شود-حیاتی ذاتی است و آنچه ذاتی است بین‌الثبوت است و محتاج دلیل نیست (دینانی، ۲۰۱۰، ج ۱، ص ۲۰۹). منتها حیات در جهان ما که جهان اجسام و محفوف به ماده

است محتاج دلیل است. زیرا طبیعت، حیاتش وابسته به نفس و تحت تدبیر نفس است و به عبارت دیگر حیاتی بالعرض دارد و آنچه عرضی است محتاج دلیل است (همان، ص ۲۹۰). از این رو در این قسمت به ذکر دلایل ملاصدرا برای اثبات حیات در عالم اجسام می‌پردازیم؛ اگر چه برخی از این دلایل، ناظر به همه عوالم وجود-اعم از عالم مجردات و عالم اجسام-است. دلائل حیاتمندی و شناختمندی عالم در فلسفه ملاصدرا را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد.

۵-۴-۱- دلیل فلسفی

دلائل فلسفی ملاصدرا بر حیاتمندی و شناختمندی این عالم ناظر بر اثبات نفس برای اجسام است. مهم‌ترین این دلائل که ملاصدرا در *شواهد‌الربوبیه* بیان کرده و مبتنی بر نظریه حرکت جوهری است از این قرار است: به عقیده ما هیچ جسمی در عالم اعم از بسیط و مرکب یافت نمی‌شود مگر آنکه دارای نفس و حیات است. زیرا آن موجودی که هیولا را به صورتی از صور جسمانیه مصور می‌کند باید موجودی عقلانی و از جنس عقل باشد و عقل، هیچ صورتی را به هیولا نمی‌بخشد مگر به واسطه نفس. زیرا کلیه اجسام در صورت و گوهر خویش، متحرکند و هر متحرکی ناچار باید در ذات وی، امری ثابت وجود داشته باشد (تا که اصل ذات و گوهر او در تغییرات جوهریه، به وسیله آن امر، محفوظ بماند) پس ناچار هر متحرکی دارای جوهری است نفسانی و نفس در هر چیزی سرچشمه حیات و شناخت است (ملاصدرا، ۱۹۸۲، ص ۱۴۷؛ همو، ۲۰۱۳، ص ۲۳۰).

ملاصدرا پس از اثبات وجود نفسانی برای موجودات جسمانی به مطلب مهم دیگری اذعان می‌کند و آن اینکه برای هر موجودی نشئات متعددی وجود دارد که این مطلب ناظر به اعتقاد وی به حقیقت و رقیقت وجود است. برای مثال، انسان یک وجود جسمانی، یک وجود نفسانی، یک وجود مثالی و یک وجود عقلی و حتی الهی دارد. حتی زمین و آب و خاک نیز مراتبی از وجود دارند. به طوری که هر مرتبه‌ای حقیقت مرتبه مادون و رقیقت مرتبه مافوق است. از این رو موجودات جسمانی نیز حتی اگر در مرتبه جسمانی، فاقد حیات و علم باشند ولی در مراتب بالاتر واجد حیات و علم خواهند بود (معلمی، ۲۰۱۶، ص ۲۲۵). بنابراین با توجه به تعدد نشئات و احاطه عالم نفس بر عالم اجسام و احاطه عالم عقل بر

عالم نفس و احاطه حق تعالی بر همه عوالم، موجودی باقی نمی‌ماند که از گستره حیات و علم بیرون باشد و در نتیجه کل عالم، حیاطمند و شناختمند خواهند بود.

۵-۴-۲- دلیل عرفانی

ملاصدرا عشق موجودات به حق تعالی را دلیلی بر حیاطمندی و شناختمندی موجودات می‌داند. در نظریه عشق موجودات به خداوند-که ناشی از نگاهی عرفانی به کمال‌طلبی موجودات است- حق تعالی برای هر موجودی کمالی را مقرر داشته و در ذاتش، عشق و شوق به آن کمال و حرکت به سوی آن را نهاده است. به اعتقاد ملاصدرا هیچ موجودی از موجودات عالم، بی‌نصیب از عشق الهی نیست؛ زیرا اگر لحظه‌ای از عشق تهی شد هلاک می‌گردد. بنابراین عشق در تمام موجودات ساری است؛ حتی واجب‌الوجود نیز عاشق ذات خود و معشوق ذات خود و غیر خود است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۱۴۸-۱۵۱). از سوی دیگر ملاصدرا در عبارتی تأمل‌برانگیز درباره عشق و رابطه آن با حیات و شناخت در عالم چنین می‌گوید: «أنت تعلم أن اثبات العشق في شيء بدون الحيوة و الشعور فيه كان مجرد التسمية... و قد مر اثبات الحيوة و الشعور في جميع الموجودات» (همان، ج ۷، ص ۱۵۲-۱۵۳). «آگاه هستی که اثبات عشق در چیزی بدون اثبات حیات و شعور در آن، صرف نامگذاری است... و به تحقیق، حیات و شعور را در همه اشیا ثابت کردیم». این سخن ملاصدرا گویای این مطلب است که سریان عشق در موجودات عالم، حاکی از سریان حیات و شناخت و بالتبع حیاطمندی و شناختمندی عالم است.

۵-۴-۳- دلیل قرآنی

ملاصدرا در آثار مختلف خود به آیات متعددی از قرآن، جهت اثبات حیاطمندی و شناختمندی عالم استشهاد کرده است که بیشتر این آیات ناظر به تسبیح‌گو بودن موجودات است. از جمله در جلد ۷/سفر به آیه ۴۴ سوره اسراء «و إن من شيء يسبح بحمده و لكن لا تفقهون تسبیحهم» «هیچ موجودی نیست مگر آنکه به ستایش او تسبیح‌گو است؛ ولی شما تسبیح‌گفتنشان را نمی‌فهمید». وی تسبیح موجودات را مستلزم سریان حیات و شعور و ادراک در آنها می‌داند. دلیل دیگری بر حیاطمندی و شناختمندی عالم که به تصریح ملاصدرا قرآن بر آن دلالت می‌کند، حشر همه موجودات به سوی حق تعالی است. به اعتقاد ملاصدرا طبقات ممکنات اعم از مفارقات عقلی، نفوس مدبر، نفوس نباتی، طبایع

ساری در اجسام و اجسام هیولوی، همگی محشور به خداوندند (همان، ج ۹، ص ۲۴۳). حشر موجودات و شهادت دادن آنها در محضر خداوند منوط به حیات و علم و ادراک آنها در این عالم است. آیت‌الله جوادی آملی در این زمینه می‌فرماید: شهادت دادن اعضا به این معنی نیست که خدا در قیامت آنها را آگاه می‌کند. چون شهادت، وقتی است که شاهد در صحنه حضور داشته باشد و آن حادثه را ضبط کند تا بتواند در محکمه آنچه را ضبط کرده بیان کند؛ این می‌شود شهادت. اگر خدا در قیامت به اینها آگاهی بدهد-در حالی که در دنیا آگاه نباشند-این دیگر شهادت نیست. اگر این‌گونه بود بنده می‌توانست به خدا اعتراض کند این اعضا آگاه نبودند و تو به اینها آگاهی دادی (جوادی آملی، ۱۹۸۴، ج ۱، ص ۲۴۷). بنابراین حشر و شهادت دادن موجودات در پیشگاه حق تعالی دلیل محکمی بر حیاتمندی و شناختمندی آنها در این عالم است.

۶- رابطه هستی‌شناسانه حیات و شناخت در دیدگاه صدر المتألهین

اکنون با توجه به ارکان رابطه هستی‌شناختی میان حیات و شناخت باید به این مسئله بپردازیم که در نگاه ملاصدرا رابطه میان حیات و شناخت چگونه رابطه‌ای است؟ ۱- وحدت (عینیت) یا ۲- تلازم یا ۳- تمایز؟ کدامیک از این روابط، توجیه‌گر نوع رابطه حیات و شناخت است؟ و سؤال دوم اینکه آیا این رابطه، میان دو صفت حیات و شناخت برقرار است یا اینکه میان دو موجود حیاتمند و شناختمند نیز برقرار است؟ و سؤال سوم اینکه آیا می‌توان میان حیات و شناخت، یکی را به دیگری فروکاست؟

در پاسخ به سؤال اول باید گفت که در نگاه ملاصدرا میان حیات و شناخت به لحاظ وجودی، عینیت یا وحدت برقرار است؛ بدین معنی که حیات و شناخت، وجود واحدی دارند و مستقل از هم نیستند و صفت حیات از حیث وجودشناختی همان صفت شناخت است و بالعکس. عینیت وجودی حیات و شناخت در فلسفه ملاصدرا را می‌توان با قرائن و شواهد مختلفی اثبات کرد. اولاً اینکه ملاصدرا صفات هفتگانه و از جمله آنها حیات و علم (شناخت) را از صفات کمالی وجود می‌داند و معتقد است هر چه نام وجود بر آن اطلاق شود این صفات هفتگانه نیز بر آن اطلاق می‌شود. بنابراین هر وجودی حیات و علم را با

خود حمل می‌کند و از این روست که می‌گوییم این دو صفت از حیث وجودی، وحدت دارند. از سوی دیگر ملاصدرا با بیان‌های مختلف در آثارش به این مهم تصریح دارد که «علم، وجود است» (ملاصدرا، ۱۹۸۴، ص ۱۱۰) یا «علم امری وجودی است» (همان، ص ۲۶۵) یا «علم و وجود یک چیزند» (همو، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۵۰) و عباراتی از این دست و از طرفی معتقد است حیات هر موجودی نحوه وجود اوست. با این دو مقدمه می‌توان نتیجه گرفت که حیات و علم از هیچ وجودی جدا نیستند و در وجود واحدی تحقق می‌یابند و در نتیجه این دو صفت در وجود، وحدت و عینیت دارند.

در پاسخ به سؤال دوم باید گفت که در دیدگاه ملاصدرا موجود حیاتمند و شناختمند نیز وحدت و عینیت دارند. زیرا ملاصدرا حیات را در این عالم، ادراک و فعل می‌داند و در ادامه می‌گوید: «الحياة هي كون الشيء بحيث يصدر عنه الافعال صادرة عن الاحياء من آثار العلم و القدرة» (همان، ج ۶، ص ۴۱۷). «حیات عبارت است از بودن چیزی است به گونه‌ای که از آن، افعالی که از زندگان، از آثار علم و قدرت صادر می‌شود، صادر گردد.» وی با بیان این مطلب تصریح می‌کند که موجود حیاتمند، شناختمند است و در جلد ۷/سفر با ذکر عبارتی شناختمند را نیز حیاتمند معرفی می‌کند. «كل ما يعلم و يفعل بأى وجه كانا فله حياة» (همان، ج ۷، ص ۱۵۰). «هر موجودی که می‌داند و فعل انجام می‌دهد دارای حیات است.» با لحاظ این دو مقدمه می‌توان نتیجه گرفت که حیاتمندی و شناختمندی نیز در موجود واحدی محقق می‌شود و میان موجود حیاتمند و شناختمند وحدت و عینیت برقرار است. بدین ترتیب موجود حیاتمند، شناختمند است و بالعکس.

اما در پاسخ به سؤال سوم باید گفت که در نگاه ملاصدرا حیات، صفتی محوری است که به علم ارجاع داده شده است. زیرا وی ضمن تعریف حیات به این نکته اذعان می‌کند که مفهوم حیات غیر از مفهوم علم و قدرت است و حیات، مصدر علم و قدرت است (همان، ج ۶، ص ۴۱۸). این مطلب نشان می‌دهد که علم از آثار حیات و نمود حیات است. زیرا خود حیات، حقیقتی است غامض و اینگونه نیست که به راحتی در چنگ واژه‌ها بیفتد و بتوان آن را به سادگی و با چند واژه تعریف کرد. به همین دلیل آن را به حقیقتی مانند علم فروکاسته تا تبیین و درک حقیقت آن سهل‌تر بنماید. مؤید این مطلب، عبارتی است که

ملاصدرا در *مفاتیح‌الغیب* آورده و حی را به حی قیوم و حی جاهل تقسیم کرده و حی قیوم را حی می‌داند که عالم به ذات خود و غیر خود است و غیر آن را حی جاهل می‌داند (همو، ۱۹۸۴، ص ۲۶۵). این عبارت به خوبی بیانگر این واقعیت است که علم در نگاه ملاصدرا برجسته‌ترین نمود حیات است و به همین دلیل حیات را به علم تحویل برده و آن را مؤلفه‌ای برای تقسیم حیات، قرار داده است. بنابراین می‌توان گفت که ملاصدرا نیز درباره رابطه حیات و شناخت، قائل به دیدگاهی تحویل‌گرایانه است.

۷- مقایسه و تطبیق دیدگاه افلوطین و صدرالمتألهین

با توجه به آنچه درباره رابطه حیات و شناخت در دیدگاه افلوطین و صدرالمتألهین بیان شد تطبیق دو دیدگاه موجه می‌کند. زیرا شرایط سه‌گانه - تفاوت مبادی دو دیدگاه، یافتن هم‌زمانی میان دو دیدگاه و نهایتاً یافتن قرابت در مقصد نهایی دو دیدگاه - یک پژوهش تطبیقی فراهم است (داوری، ۲۰۰۴، ص ۴۷). با نظر به شرط اول باید گفت افلوطین و صدرالمتألهین متعلق به دو مکتب و نظام فکری متفاوتند. یکی در زمره آخرین فیلسوفان یونان باستان و چهره مرکزی مکتب نوافلاطونی و دیگری در عداد فلاسفه بزرگ اسلامی و پایه‌گذار حکمت متعالیه است. ناظر به شرط دوم نیز وجود هم‌زمانی میان دو فیلسوف امری کاملاً مشهود است. زیرا در مسئله مورد پژوهش، هر دو قائل به رابطه‌ای هستی - شناختی میان حیات و شناخت هستند و ناظر به شرط سوم نیز قرابت مقاصد دو دیدگاه، زمینه را برای تطبیق مهیا کرده است. تطبیق دو دیدگاه را می‌توان در چند محور پیگیری کرد.

محور اول در تعریف حیات است. در دیدگاه افلوطین حیات، نظر است و نظر می‌آفریند. آنچه افلوطین به آن تأکید دارد این است که نظر، منشأ ایجاد است و هر مرتبه‌ای از وجود، حاصل نظر مرتبه قبل از خود است (افلوطین، ۲۰۱۰، ص ۴۴۰؛ پورجوادی، ۱۹۹۹، ص ۵۰-۵۱). نگاه افلوطین به مسئله نظر و شناخت بیشتر از آنکه فلسفی باشد حاصل نگاهی عرفانی به عالم است و منظور او از نظر، شناختی است که آفرینشگر و موجد است و یا فعلی و ایجاد‌ی را در پی دارد. بنابراین تعریف افلوطین از حیات با تعریف ملاصدرا بسیار

به هم نزدیک است. زیرا ملاصدرا تصریحاً حیات را به درک (شناخت) و فعل تعریف می‌کند. ولی افلوطین حیات را به شناختی پیوند می‌زند که فعل و ایجاد را با خود دارد. از این رو می‌توان گفت-که با وجود تفاوت ظاهری در کلام- میان افلوطین و ملاصدرا در تعریف حیات، قرابت فکری وجود دارد.

محور دوم در موضوع ارکان رابطه هستی‌شناختی میان حیات و شناخت است که هر دو فیلسوف دیدگاه بسیار نزدیکی دارند. در یکسان بودن مبدأ و غایت حیات و شناخت هم افلوطین و هم صدرالمتألهین معتقدند که هم حیات و هم شناخت از عالم معقول (مجردات) نشأت می‌گیرند و به سوی عالم معقول نیز بازگشت می‌کنند. هر چند افلوطین، مبدأالمبادی و غایت‌الغایات امور از جمله حیات و شناخت را احدی می‌داند که فراتر از وجود است. ولی صدرالمتألهین مبدأالمبادی و غایت‌الغایات حیات و شناخت را با وصف واجب‌الوجود معرفی می‌کند. در عین حال، هر دو در اینکه مبدأ و غایت حیات و شناخت، عالم معقول است اتفاق نظر دارند. در رکن دوم نیز هر دو معتقدند که حیات و شناخت، حقایقی مشکک‌اند. زیرا طبق دیدگاه ایشان حیات و شناخت، حقایقی هستند که از عالم معقول سرچشمه می‌گیرد و به عالم محسوس، سرازیر می‌شوند و در این سیر، مراتب حیات و شناخت از شدت به ضعف می‌گراید و همین امر سبب تشکیک حقیقت حیات و شناخت می‌شود. در رکن سوم هر دو نفس را واسطه‌ای در سریان حیات از عالم معقول به عالم محسوس می‌دانند. عاملی که در نگاه افلوطین هم واحد است و هم کثیر و در نگاه ملاصدرا در ذات، مجرد است و در فعل، محتاج ماده و با این خصوصیت موجب انتشار نیروی حیات و شناخت در عالم محسوس می‌شود. با این تفاوت که نفس، نزد ملاصدرا «جسمانیة الحدوث» است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸، ص ۳۹۳). ولی نزد افلوطین، هستی نفس وابسته به جسم نیست، بلکه وجود دارد پیش از آنکه در کالبد موجودی زنده درآید (افلوطین، ۲۰۱۰، ص ۶۳۰). با این وجود هم افلوطین و هم صدرالمتألهین، نفس را عامل حیات‌بخش و شناخت-بخش به عالم محسوس می‌دانند و از این جهت نیز میان آنها قرابت فکری وجود دارد. در رکن چهارم یعنی حیات‌مندی و شناخت‌مندی عالم نیز اصل و اساس دلایل افلوطین و صدرالمتألهین، احاطه عالم معقول-خاصه عالم نفس- بر عالم محسوس است و اینکه هیچ

شیئی در طبیعت نیست که از سیطره عالم نفس بیرون باشد؛ لذا کمالات عالم نفس اعم از حیات و شناخت در عالم محسوس نیز ساری و جاری می‌شود. این قرابت فکری ناشی از نزدیکی نگاه ایشان در ترتب عوالم وجود بر یکدیگر است که همچون لایه‌های تو در تو یکدیگر را احاطه کرده‌اند. از این رو هر دو قائل به حیاتمندی و شناختمندی عالم‌اند و از این جهت نیز افکاری همسو دارند.

در محور سوم، یعنی نوع رابطه هستی‌شناختی میان حیات و شناخت نیز-با توجه به ارکان مشترک رابطه حیات و شناخت-همسویی اندیشه و هم‌زمانی ایشان کاملاً مشهود است. زیرا هر دو قائل به عینیت وجودی حیات و شناخت‌اند. چه افلوطین که حیات و شناخت را توأمان نشأت گرفته از اقوم وجود (عقل) می‌داند و چه ملاصدرا که علم و حیات را از صفات کمالی وجود می‌داند، هر دو به عینیت وجودی دو صفت حیات و شناخت قائل‌اند و این رابطه را نه تنها میان دو صفت حیات و شناخت، بلکه میان موجود حیاتمند و شناختمند نیز برقرار می‌دانند.

و در محور چهارم نیز هم افلوطین و هم ملاصدرا قائل به دیدگاهی تحویل‌گرایانه در رابطه حیات و شناخت هستند. به طوری که هر دو حیات را به شناخت فروکاسته‌اند و این نشان می‌دهد که در نظر ایشان حیات نسبت به شناخت از غموض بیشتری برخوردار است. لذا از این طریق (ارجاع حیات به شناخت) درصددند که به حقیقت حیات از دریچه حقیقت علم و شناخت بنگرند و علم را دروازه‌ای برای ورود به ساحت پیچیده حیات قرار دهند.

۸- نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش تطبیقی را می‌توان در چهار محور دسته‌بندی کرد:

۱- قرابت فکری افلوطین و صدرالمتألهین در اعتقاد به مبانی هستی‌شناسانه حیات و شناخت امری کاملاً مشهود است. یکسان بودن مبدأ و غایت حیات و شناخت، مشکک بودن حقیقت حیات و شناخت، عامل واحد حیات و شناخت در طبیعت، حیاتمندی و شناختمندی عالم، ارکانی است که هر دوی ایشان به آن باور دارند.

۲- افلوپین و صدرالم‌تألهین هر دو قائل به عینیت وجودی حیات و شناخت هستند؛ یعنی حیات و شناخت به لحاظ وجودی مستقل نیستند و در واقع یک وجودند. به تعبیر بهتر حیات و شناخت از حیث وجودشناختی یک صفت‌اند؛ بدین معنی که از نظر وجودی حیات همان شناخت و شناخت همان حیات است.

۳- افلوپین و صدرالم‌تألهین همچنین معتقد به عینیت وجودی میان موجود حیاتمند و موجود شناختمند هستند؛ به عبارت بهتر هر دو بر این اعتقادند که حیاتمندی و شناختمندی در موجود واحدی محقق می‌شود و می‌توان از حیاتمندی موجودی به شناختمندی آن پی برد و بالعکس.

۴- هم افلوپین و هم صدرالم‌تألهین قائل به دیدگاهی تحویل‌گرایانه در رابطه حیات و شناخت و ارجاع حیات به شناخت هستند.

مشارکت نویسندگان

در پژوهش حاضر، ساختاربندی و نگارش متن به عهدهٔ ثمینه سادات مرشدی و نظارت بر ساختار و محتوای مقاله را اساتید محترم دکتر مهدی منفرد و دکتر زهرا خزاعی به عهده داشته‌اند.

تقدیر و تشکر

در پایان مقاله که برگرفته از رساله دکتری اینجانب ثمینه سادات مرشدی است از ارشادات اساتید محترم دکتر مهدی منفرد و دکتر زهرا خزاعی به خاطر ارائه نکات ارزنده سپاسگزارم. همچنین از سردبیر گرانقدر و داوران گرامی جهت پذیرش مقاله کمال تشکر را دارم.

تعارض منافع

هیچگونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

The Holy Quran

Davari Ardakani R, *Comparative Philosophy*, Tehran: saghi, 2004. Persian.

Ebrahimi Dinani, Gh, *General Philosophical Principles in Islamic Philosophy*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. 2010. Persian.

Emilsson E.K. *Plotinus on Intellect*; New York and Oxford; Oxford university Inc press; 2007.

Emilsson E.K. *Routledge history of Philosophy*; Volume II; London and New York; Publishd by Routledge; 1994.

Gerson L.P. *Plotinus*; Stanford encyclopedia of Philosophy; <https://plato.stanford.edu/entries/Plotinus>; 2003.

Gerson L.P. *Plotinus*, Edited by Honderich; London; published by routledge; 1994.

Hutchinson DM. *Sympathy Awareness and Belonging to Oneself in Plotinus*; <https://www.academia.edu>; 2012.

Jaspers K, *Plotinus*, Translated by M.H.Lotfi, Tehran: Kharazmi, 1984. Persian.

Javadi Amoli A, *Thematic interpretation of the Holy Quran*, Tehran: Raja Cultural Publishing Center, 1984. Persian.

Mojtahedi K, *the Late Platonists from Euderijs to Victor Cousin*, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. 2015. Persian.

Moalemi H, *Wisdom of Sadra (An Explanation of Al-Shavahed Al-Roboobie)*, Qom: Supreme Assembly of Islamic Wisdom, 2016. Persian.

Moore E. *Plotinus*; Internet encyclopedia of Philosophy; iep.utm.edu/Plotinus; 2001.

Plotinus. *The Enneads by Plotinus*, Edited by Gerson.L.P; Cambridge university press; 2018.

-----, *Collection of words of Plotinus*, Translated by M.H.Lotfi, Tehran: Kharazmi, 2010. Persian.

-----, *Theologia (Arabic Translation of Ibn Na'meh Homsî from Plotinus s'Enneads)*, Translated by H.Malekshahi, Tehran, Soroush, 2017. Arabic-Persian.

Poor Javadi N, *An Introduction to the Philosophy of Plotinus*, Tehran, Publications of the Iranian Philosophy Association, 1999. Persian.

- Rahmani R, *The philosophy of Plotinus*, Qom: Boostane ketab ,2011. Persian.
- Shirazi M, *Al- Hekmat Al- Motaaliyeh Fi Al- Asfar Al- Aghliyeh Al- Arbaei*, Beirut, Dar Ehya Al- Toras Al- Arabic. 1981. Arabic.
- , *Mafatih Al-gheib*, Edited by M. Khajavi, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research. 1984. Arabic
- , *Al-Mabdaa Va Al-Maad*, Edited by S. J. Ashtiani, Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association. 1975. Arabic.
- , *Al-Shawahed Al- Roboubiyah fi Al- Manahej Al-Soloukiyah*, Edited by S. J. Ashtiani, Mashhad, Al-Markaz Al-Jame i Lel-nashr. 1982. Arabic
- , *Al-Shawahed Al- Roboubiyah fi Al- Manahej Al-Soloukiyah* , Translated by J.Mosleh, Tehran: Soroush, 2013, Persian

معرفی نویسندگان

ثمینه سادات مرشدی دانشجوی دکتری فلسفه تطبیقی دانشگاه قم است. وی که در سال ۱۳۹۵ در این دانشگاه پذیرفته شده هم اکنون در حال تکمیل رساله خود با عنوان «بررسی تطبیقی رابطه حیات و شناخت در اندیشه افلوطین و صدرالمتألهین» است. همچنین از سال ۱۳۹۶ به مدت پنج ترم در تدریس دروس منطق با دانشگاه قم همکاری داشته است. او در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه علامه طباطبایی تهران از رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «منطق ناهمگن و صورت بندی استدلال های غیر قیاسی» دفاع کرد.

Morshedi, S. Ph.D. Student in Comparative Philosophy, University of Qom, Qom, Iran

✉ Morshedi311311@gmail.com

مهدی منفرد دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه قم است. مقطع کارشناسی را در سال ۱۳۷۷ در رشته فلسفه از دانشگاه تهران (پردیس فارابی) و کارشناسی ارشد را در سال ۱۳۸۱ همین رشته از دانشگاه علامه طباطبایی و دوره دکتری را در سال ۱۳۸۶ در رشته فلسفه از دانشگاه علوم و تحقیقات تهران گذرانده است. ایشان بیش از

۵۰ مقاله و کتاب در رشته های فلسفه، فلسفه اسلامی، فلسفه تطبیقی، کلام جدید و کلام اسلامی تألیف کرده است. کتاب «زمان در اندیشه سنت آگوستین و صدرالمألهین» وی در کتاب سال حوزه (۱۳۸۹) برگزیده و موفق به اخذ عنوان «شایسته تقدیر» گردید. زمینه‌های تخصصی ایشان: فلسفه، فلسفه اسلامی، فلسفه تطبیقی، کلام جدید و کلام اسلامی است. گفتنی است که ایشان دروس سطح حوزه را در سال ۱۳۷۲ به اتمام رسانید و به مدت بیست سال از محضر درس خارج فقه و اصول اساتید گرانقدر حوزه، آیات عظام فاضل لنکرانی، مکارم شیرازی، جعفر سبحانی و احمد عابدی بهره مند گردید.

Monfared, M. Associate Professor Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom. Iran

✉ M.Monfared@qom.ac.ir

زهرا خزاعی استاد تمام دانشگاه قم و دارای مدرک دکتری فلسفه تطبیقی از دانشگاه تربیت مدرس قم است. ایشان دو کتاب و حدود ۷۰ مقاله به رشته تحریر درآورده است. پژوهش‌های ایشان عمدتاً در حوزه فلسفه ذهن، معرفت‌شناسی، فلسفه اخلاق، فلسفه دین و فلسفه اسلامی است و چندین بار به عنوان پژوهشگر برتر و استاد برتر دانشگاه قم معرفی شده است. وی سردبیر مجله پژوهش‌های فلسفی کلامی و عضو هیات تحریریه چند مجله دیگر است.

Khazaei. Z. Full Professor Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom. Iran

✉ Z-Khazaei@qom.ac.ir

How to cite this paper:

Samineh Sādāt Morshedi, Mahdi Monfared, Zahra Khazaei (2022). A Comparative Study of the Ontological Relationship between Life and Knowledge from the View of Plotinus and Sadr ol-Mote'allehin (Mulla-sadra). *Journal of Ontological Researches*, 11(21), 27-56. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1401.11.21.2.9

DOI: 10.22061/orj.2022.1738

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1738.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

